

Tilburg University

Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg

de Groot, Kees

Published in:
Religie & Samenleving

Publication date:
2017

Document Version
Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
de Groot, K. (2017). Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg. *Religie & Samenleving*, 12(2/3), 143-159.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg¹

Kees de Groot*

In memoriam Jan Sloot

Summary

This article considers contemporary spiritual care in the Netherlands as the result of a development that started off with ecclesial initiatives. Through ecumenical cooperation, establishing a common professional organization, and initiating specialized training trajectories, priests, pastoral workers, ministers, rabbis, and humanistic counsellors have contributed to the development of a separate profession: spiritual care. Often these 'new style' chaplains work outside their own denomination. What started as an ecclesial service to patients, soldiers, and inmates has evolved into a new, precarious profession, sometimes only loosely connected with organized religion. Rather than an instance, however, of secularization or of a spiritual revolution, this persistence of the care of souls is regarded as a successful dissemination of the ecclesial tradition in the secular domain against the background of liquid modernity.

Het is eigenlijk fantastisch. Wanneer je in het ziekenhuis ligt of in een zorginstelling woont, als je vast zit of onder de wapenen bent, en je hebt iets op je lever, er moet je iets van het hart, of je wilt gewoon een gesprek met een mens van vlees en bloed, dan zijn er lieden die precies daarvoor beschikbaar zijn. 'Beroep: Mens', stond er op het visitekaartje van Joost Beekman, het hoofdpersonage in de roman *De stille omgang* van Ernst Timmer (1998). Zo iemand. Die er dan voor iedereen is. Nu ja, in principe.

Het instituut geestelijke verzorging draagt die belofte in zich. Buiten de muren van een publieke instelling kennen we dat woord niet zo. Daar heb je wel priesters, predikanten, rabbijnen, imams en spirituele consultants van allerlei soort, maar daarvoor moet je 'iets' wezen of tenminste bereid zijn om voor even te doen alsof.

* Kees de Groot is socioloog en theoloog, universitair docent aan Tilburg School of Catholic Theology en redacteur van *Religie & Samenleving*.

Geestelijke verzorging en vloeibare moderniteit

Geestelijk verzorgers worden betaald uit publieke middelen; ze hoeven dus niet aan je te verdienen, en zullen niet proberen je te bekeren. Het kan wél goed zijn dat ze van een bepaalde geestelijke stroming zijn, en misschien waardeert je dat juist wel en spreek je hen daarom aan met, bijvoorbeeld, ‘pastor’. Tegen een arts kun je ‘dokter’ zeggen, maar hoe spreek je een geestelijk verzorger aan? Tegen de gevoelswaarde van ‘zuster’, ‘pater’ of ‘dominee’ is moeilijk op te boksen, maar de huidige opvattingen over gender en de toegenomen religieuze diversiteit zorgen er toch voor dat deze termen nostalgisch aandoen, terwijl geestelijke verzorging zoals we dat nu kennen iets nieuws is. Zo nieuw dat het in veel buitenlandse landen zo niet voorkomt. In Engeland en Wales domineert de clerus van de Anglicaanse kerk, die een paar katholieke en islamitische collega's naast zich duldt. In Frankrijk overheerst de *aumônier* (Beckford, Joly & Khosrokhavar 2005), met daarnaast een groeiend aantal zorgvuldig geselecteerde gevangenisimams die de radicalisering moeten tegenhouden (de Galembert 2016). In Duitsland beheerst het christendom de *Leitkultur* en de *Seelsorge* (Jahn 2015) en in Denemarken maakt de Lutherse kerk de dienst uit (Kühle 2016). De buitenlandse equivalenten van onze geestelijke verzorging, in het Engels meestal weergegeven als *chaplaincy*, zijn doorgaans niet anders dan categoriaal pastoraat: zielzorg voor een bepaalde categorie mensen die even of langdurig niet bereikbaar zijn voor de eigen dominee of pastoor.

De laatste tijd klinkt daarnaast steeds vaker de term *spiritual care*. Dat kan gewoon de letterlijke vertaling van het Nederlandse neologisme ‘geestelijke verzorging’ zijn (Ajouaou & Bernts 2015).² Dit komt overeen met een omschrijving van *spiritual care* als ‘datgene wat *chaplains* doen’, ofwel zielzorg in publieke instellingen zoals het in de ondertitel van een recent handboek luidt (Swift 2014; Swift, Cobb & Todd 2015).³ Dezelfde term duikt echter ook op als aanduiding voor verpleging en (palliatieve) zorgverlening die aandacht heeft voor de spirituele dimensie (Gärtner 2015). In dit themanummer van *Religie & Samenleving* breekt Carlo Leget daar een lans voor. Enerzijds kennen we dus geestelijke verzorging (Engels: *spiritual care*) als overkoepelend begrip voor allerlei, ook vertrouwde, vormen van zorg voor het geestelijke, ofwel de ziel, speciaal in een publieke omgeving zoals de zorg, defensie en justitie. Anderzijds maken we in het Nederlands, via het Engels, kennis met ‘*spiritual care*’ als een begrip dat staat voor het program en het onderzoeksveld van een vernieuwingsbeweging in de gezondheidszorg.

Deze twee begrippen, ‘geestelijke verzorging’ en ‘spiritual care’, tonen affiniteit met twee visies op de herkomst en toekomst van de huidige geestelijke verzorging in Nederland.

Eén visie is dat geestelijke verzorging een overblijfsel is van de tijd dat we in Nederland nog volop religieus waren. Met verdergaande secularisatie zal geestelijke verzorging dan ook verdwijnen, hetgeen een zegen zou zijn volgens hen die religie teruggedrongen wensen te zien tot in de privé-sfeer (Den Boef 2003). Of, vanuit de voorstanders gezien: de ratio achter geestelijke verzorging is dat er gelovigen zijn (Van Iersel & Van Gastel 2007). Positief of negatief gewaardeerd, geestelijke verzorging geldt hier als een *relict* van de verzuilde samenleving.

Een andere visie is dat geestelijke verzorging een nieuwe professie is, gebaseerd op een eigen deskundigheid. Daartoe zijn er nieuwe opleidingen opgericht, vanuit psychologie (Zock 2008), sociale wetenschappen (Ter Borg 2000), religiewetenschappen (Schilderman 2013) en humanistiek (Sools & Schuhmann 2014). Geestelijk verzorgers zijn dan een nieuw soort hulpverleners die niet vanuit een bepaalde levensbeschouwing opereren maar gespecialiseerd zijn in existentiële problematiek als zodanig. Deze voorstelling van zaken past goed bij het vermoeden dat er een herleving van spiritualiteit gaande is.⁴

Deze twee visies corresponderen elk met een bredere theorie, of algemener gesteld: narratief, over religie in de laat-moderne samenleving. Het ene stelt dat geestelijke verzorging voortkomt uit de religieuze taak van de kerken en bijgevolg in betekenis zal afnemen naarmate de kerken hun geprivilegieerde positie verliezen. Het andere stelt dat geestelijke verzorging voortkomt uit de behoefte aan en het streven naar een nieuwe professie, die gebruik maakt van disciplines als de psychologie en de studie van spiritualiteit. Is de relict-visie verbonden met het narratief van secularisatie, de ‘spiritual care’-visie past bij het idee van een spirituele revolutie (Heelas & Woodhead 2005).

Ik stel een alternatieve visie voor die eveneens is verbonden met een breder verhaal. Ik sluit aan bij Zygmunt Baumans begrip *liquid modernity* (Bauman 2000) en neem als uitgangspunt dat gestolde religieuze vormen vloeibaar worden waardoor deze kunnen worden overgenomen in andere institutionele contexten. Naar analogie van het bedrijfskundig fenomeen van liquidatie spreek ik van de liquidatie van de kerk (De Groot 2018). Wat ze aan inboedel, eigendommen, onderdelen en kapitaal in huis heeft, wordt herverdeeld. Dat is wat liquidatie in de bedrijfseconomie betekent: de boel gaat failliet. Wat besloten lag in panden, goederen en goodwill komt vrij, wordt omgezet in geld en gaat in andere handen over. Religie overschrijdt de grenzen van het religieuze

veld en verschijnt in andere sociale contexten: in de wereld van de vrije tijd, de zorg, kunst en cultuur.

Hiermee verbonden is een visie op de sociogenese van de geestelijke verzorging in Nederland. Bijzonder is dat in de huidige wereld van de geestelijke verzorging de confessionele identiteit niet strikt wordt gehanteerd: de pastores zijn er voor iedereen en andersom kun je geestelijk verzorger worden zonder kerkelijke binding. Dat is enerzijds een teken van controleverlies, maar anderzijds laat de ontwikkeling van dit beroep zien dat een pastoraal model succesvol is overgenomen, aangepast en hergebruikt door humanisten, moslims en professionals zonder binding met een levensbeschouwelijke organisatie, elk vanuit hun eigen achtergrond.

Het verhaal van de secularisatie is een verhaal van terreinverlies. Het verhaal van de spirituele revolutie is een verhaal van vijandige overname. Het verhaal van de liquidatie roept in herinnering dat die geestelijke verzorging ooit is opgezet als een kerkelijk initiatief in de seculiere context van een instelling waar je min of meer toe veroordeeld bent wegens ziekte, beroep of, letterlijk, een veroordeling. Vervolgens neemt de concurrentie toe en verkrijgen vertegenwoordigers van seculiere en andere religieuze stromingen een plaats in het systeem. Op deze ontwikkeling wil ik wijzen vanuit de vraag: wat is de historische relatie tussen geestelijke verzorging en de traditionele zielzorg in het Nederland van de negentiende en vooral twintigste eeuw?

Om deze vraag te beantwoorden heb ik bestaande literatuur over geestelijke verzorging en pastoraat vanuit sociologisch perspectief bestudeerd. Ik heb dus geen nieuw historisch onderzoek verricht, maar construeer vanuit een theoretische interesse een nieuw verhaal over de herkomst van geestelijke verzorging in Nederland. Ik richt hierbij de aandacht op drie institutionele contexten – de zorg, defensie en justitie – waarbij ik slechts summier in kan gaan op de specifieke ontwikkelingen die daar spelen. Maar eerst het spoor terug.

De voorgeschiedenis van een oligipolie

Bovengenoemde visies op geestelijke verzorging zeggen iets over de religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland, de wijze waarop daarmee wordt omgegaan en de wijze waarop daarmee zou moeten worden omgegaan. Nederland geldt in het Europese Waardenonderzoek als een geseculariseerd en religieus heterogeen land. Het buitenkerkelijk deel van de bevolking groeit in dit verband sterker dan het religieus heterogene deel in

Religie & Samenleving, Jrg. 12, nr. 2/3 (oktober 2017)

termen van moslims, hindoes, boeddhisten en christenen, nader te verdelen in katholieken, protestanten, en orthodoxen. Volgens *God in Nederland* (Bernts & Berghuijs 2016) meldt 26 procent van de Nederlanders dat ze zijn aangesloten bij een christelijke kerk, vooral de rooms-katholieke (12 procent), 5 procent bij een islamitische gemeenschap, 2 procent bij een andere geloofsgemeenschap en daarmee houdt het op. De 68 procent die antwoorden dat ze niet zijn aangesloten bij een godsdienstige groepering hebben de onderzoekers met enig kunst- en vliegwerk nog nader weten onder te verdelen in ‘ongebonden gelovigen’ (17 procent), ‘ongebonden spirituelen’ (10 procent) en niet nader geïdentificeerde ‘seculieren’ (41 procent). Het is duidelijk dat de traditionele onderscheidingen tekortschieten. Er is hyperdiversiteit: mensen zijn niet meer zo gemakkelijk in één categorie te vangen.

Met een historische blik kunnen we hieraan toevoegen dat de voorgangster van de Nederlandse Hervormde Kerk sinds het begin van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden de dominante religie vertegenwoordigde, wat we nog steeds terugzien in de speciale band van het koningshuis met de Protestantse Kerk in Nederland. Door de aanwezigheid van een grote rooms-katholieke minderheid, joden uit Zuid- en later Midden- en Oost-Europa, doopsgezinden, remonstranten, oud-katholieken en lutheranen, en de afscheiding en hergroepering van vooral orthodoxe protestanten in diverse gereformeerde kerken, heeft Nederland ervaring opgebouwd in de omgang met religieuze diversiteit. Een weliswaar niet unieke, maar wel opvallende, expressie daarvan is de traditie van overheidssteun aan maatschappelijke initiatieven die vanuit kerkelijke zijde werden ontplooid, oftewel de pacificatiepolitiek die Lijphart (1968) voor het tijdperk van de verzuiling heeft beschreven.

Het gaat hier om een bepaalde verhouding tussen staat en kerk, of breder: georganiseerde religie, bij de omgang met religieuze diversiteit. De Amerikaanse socioloog Fenggang Yang (2010) maakt hierin onderscheid tussen pluralisme, oligopolie, monopolie en totale uitsluiting. Voor een pluralistische politiek zijn alle religieuze merken – of minstens de vanouds bekende religies – gelijk, in een oligopolie hebben één of meer religies bepaalde privileges, in een monopolie is er één goedgekeurde of staatsreligie. Yang hanteert deze driedeling bij de interpretatie van de gegevens die Brian Grim en Roger Finke (2006) bijeen hebben gebracht en gesystematiseerd met behulp van drie indexen. De eerste index staat voor de mate van overheidsbemoeienis met religie. Hier gaat het over officiële rechten voor religies en formeel beleid. In dit opzicht zijn alle religies gelijk in Nederland.⁵ De tweede staat voor ondersteuning en voorkeursbehandelingen die de overheid biedt aan bepaalde religies. Hierop scoort Nederland wel tamelijk hoog, hoewel niet

zo hoog als bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk.⁶ De derde index staat voor sociale regulering en kijkt niet naar formele regelingen maar naar institutionele en culturele belemmeringen die niet direct voortkomen uit overheidsmaatregelen, maar wel duidelijke gevolgen kunnen hebben, en vaak ook hun oorsprong kunnen hebben in de religies zelf. Op deze index scoort Nederland nog iets hoger, even hoog als het Verenigd Koninkrijk.⁷ Op grond van deze meetinstrumenten kan Nederland met zijn zuilensysteem als een milde vorm van een oligopolie worden gekenschetst. Het oligopolieysteem zien we terug in de wijze waarop in de zorg, en vooral in het leger en in de gevangenis de geestelijke verzorging is geregeld. Hoe heeft dit systeem zich zo ontwikkeld?

Zorg: van rector tot categoriaal pastor

De huidige situatie waarin geestelijk verzorgers als enige beroepsgroep ‘het religieuze’ moeten behartigen – als ze zich daar al niet enigszins van distantiëren – staat in contrast met de religieuze achtergrond van veel van de collectieve initiatieven die tot het huidige zorgstelsel hebben geleid (Ter Borg 1995). Vanaf de kerstening van Europa werden, mede op initiatief van bisschoppen, hospitalen en gasthuizen gesticht waar vrouwen de verzorging en verpleging op zich namen. Religieuze ordes boden in en bij kloosters en gemeenschappen ziekenzorg en geestelijke zorg. Deze initiatieven werden ook van bovenaf gestimuleerd. Karel de Grote (742-814) “decreeteerde dat iedere bisschop bij zijn kathedraal een hospitaal voor armen, zieken en vreemdelingen moest stichten en onderhouden” (Goudswaard 2006, 28). Hoewel de uitvoering van het decreet te wensen over zal hebben gelaten, is het tekenend voor de nauwe band die werd gezien tussen uiteenlopende vormen van zorg en de verantwoordelijkheid van religieuze autoriteiten, waaraan direct moet worden toegevoegd dat de bisschop evenzeer een politieke autoriteit was, en de keizer een religieuze (Raedts 2014). In de ‘godshuizen’ zwaaiden priesters de scepter, bijgestaan door medewerkende leken die de zieken diagnosticeerden. De zorg voor de ziel, in brede zin, stond voorop, al had deze een hoger ritueel en collectivistisch gehalte dan nu. Het was het gebed dat de klok sloeg. Vanaf de elfde eeuw werden vanuit kloosters kloosterhospitalen onder leiding van lekebroeders en –zuster gesticht, en vanuit gilden gasthuizen (Goudswaard 2006, 29). In de negentiende eeuw introduceerden diaconessen protestantse ziekenhuizen. Burgers begonnen zich via levensbeschouwelijk georiënteerde kruisverenigingen te verzekeren van zorg in tijden van nood.

Pas in diezelfde negentiende eeuw begon de machtsbalans tussen religieuze en medische specialisten in het voordeel van de laatsten uit te slaan. Een seculiere beroepsgroep deed haar intrede waar zusters de dienst uitmaakten

en langzamerhand werd een 'leek' iemand die niet medisch geschoold was in plaats van iemand die geen lid van de clerus was. Zowel in de katholieke, protestantse als in de enkele openbare ziekenhuizen die er waren, ging het medische regime domineren (De Swaan 1996). De rol van priesters en predikanten werd gereduceerd tot het voorgaan in vieringen en gebed, het bedienen van de sacramenten of het lezen uit de Bijbel. De voormalige 'rector' moest zich gaan toelekken op pastoraat dat was afgestemd op mensen die ziek zijn: categoriaal pastoraat.

Defensie: de uitzondering die de regel wordt

Aangezien de Nederduitse Gereformeerde kerk de 'heersende religie' was in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waren de soldaten onderworpen aan haar morele gezag (Brabers 2006). Twee predikanten gingen mee op veldtocht en gingen voor in woord en gebed. De Franse bezetting maakte hieraan een einde, maar na de stichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1818) werd de vroegere praktijk voortgezet. Nederlands-hervormde predikanten werden, als 'dienaren van het Koninkrijk', geacht deze diensten te verlenen (Bos 1999). Nieuw echter was dat ook van katholieken werd verondersteld dat zij, waar mogelijk, hun eigen kerk of kapel zouden bezoeken. Ze kregen zelfs een voorkeursbehandeling: toegang tot speciaal aangestelde legeraalmoezeniers die een *ex gratia* betaling ontvingen voor hun diensten aan de krijgsmacht. Betaalde geestelijke verzorging begon dus als een faciliteit voor een religieuze minderheid. Het duurde een eeuw, tot 1914, tot de protesten vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk ertoe leidden dat er niet alleen vier aalmoezeniers, maar ook acht leger- en vlootpredikanten werden aangesteld (Goossens 1974). Interessant is dat dit Koninklijk Besluit getuigde van een politiek van gelijke behandeling waarbij het dominante religieuze regime een regeling volgde die was ontworpen voor het ondergeschikte regime, de rooms-katholieke kerk.⁸ Hiermee werd de grondslag gelegd voor een door de staat gesubsidieerde, multi-denominatieve geestelijke verzorging.

Justitie: van verplichting tot voorziening

Het huidige justitiepastoraat gaat terug op een verplichting voor specifieke bevolkingscategorieën. Sinds de organisatie van het gevangeniswezen van staatswege in de Republiek werden gevangenen in de Noordelijke Nederlanden verplicht om naar de protestantse kerkdiensten te gaan en in de Zuidelijke naar de katholieke. Daarnaast werden zij bezocht door hulp-predikanten, ziekentroosters, pastoors en kapelannen. Vanaf 1824 werden bij

Koninklijk Besluit door de overheid gesalarieerde ‘godsdienstleraren’ aangesteld voor de nederlands-hervormde, de rooms-katholieke en de joodse gezindte met de bevoegdheid om de gevangenen te bezoeken ‘die troost, vermaning en onderricht behoeven’ (Van Iersel 1991a, 9). Vanaf 1932 werden de protestantse en joodse bedienaren door de minister van justitie benoemd als ambtenaren en na de Tweede Wereldoorlog (1949) stelde deze een hoofdpredikant en een hoofdaalmoezenier aan ter integratie van het justitiepastoraat in het gevangeniswezen (Abma, Blom, Loman, Dautzenberg & Blom 1990; Van Iersel 1991b). Geïstitutionaliseerde religies konden toegang verkrijgen tot de inrichtingen om voor hun leden te zorgen voor een terrein waar de staat zich buiten moest houden: de ziel.

Tussenbalans

De huidige geestelijke verzorging als dienst aan patiënten, gedetineerden en militairen gaat terug op het recht dat aan geïstitutionaliseerde religies werd toegekend om voor hun leden te zorgen. Daaruit werden vormen van categoriaal pastoraat, gespecialiseerde zielzorg, ontwikkeld. Meer specifiek vormde ziekenhuispastoraat zich uit een verlies aan functies als gevolg van de medicalisering van het ziekenhuiswezen: kernactiviteiten werden het voor gaan in vieringen en het bieden van geestelijke begeleiding. In de krijgsmacht werden geestelijken langzamerhand geïncorporeerd, om te beginnen met de rooms-katholieke minderheid. Ook in gevangenissen werden bezoekende geestelijken enerzijds langzamerhand opgenomen in het systeem en namen zij anderzijds een eigen positie in. Op alle drie de plekken ontstond een vorm van geestelijke verzorging, en in alle drie de gevallen had die een denominationele kleur. Staat en kerk (protestants, rooms-katholiek, israëlitisch) tuigden samen een solide bouwwerk in moderne stijl op: verzuilde geestelijke verzorging.

De geboorte van geestelijke verzorging

Over degenen die niet bij een groot christelijk of joods kerkgenootschap waren aangesloten ging het tot dan toe niet – niet over hen die ‘niets’ waren, de moslims, de ongebondenen en de andersgelovigen. Eind jaren zestig, toen het aandeel buitenkerkelijken was opgelopen tot een vijfde, en nieuwe religies en religieuze bewegingen hun intrede in deze contreien deden, ontstond er onrust en niet alleen in de zielzorg. Konden die buitensluitende schotten

niet worden doorgebroken? Op veel maatschappelijke terreinen werd het verzuilingsprincipe weer verlaten, naar niet overal.

In de zorg

De confessionele kleur van de ziekenhuizen begon te verbleken en ziekenhuispredikanten en -pastores naderden elkaar. Het was hier dat de term geestelijke verzorging werd geadopteerd als de gemeenschappelijke noemer voor wat zij deden: zorg voor het geestelijke. (Door 'geestelijken' zou je kunnen toevoegen, maar van dit vocabulaire wilden de zielzorgers, zoals ze voorheen heetten, juist af.) Ze gingen zich scholen in psychologie en counseling en vormden één beroepsvereniging (de Vereniging van Geestelijk Verzorger in Ziekenhuizen) met een katholieke en een protestantse afdeling. En vooral: ze kwamen met een vergelijkbare functiewaardering in dienst van de instelling met een salaris gefinancierd vanuit de collectieve verzekeringsgelden (Snelder 2006).

'Geestelijke verzorging' werd een beroep dat aantrok. Niet-kerkelijk gebonden geestelijk verzorgers dienden zich aan, en vormden in 1976 een 'niet-kerkelijke sector', later herdoopt in 'humanistisch'. In 1990 werd een joodse en in 1993 een islamitische afdeling opgericht. In zekere zin opnieuw, meldden zich 'ongebonden' geestelijk verzorgers, maar nu met een eerder spirituele oriëntatie, en vormden in 2014 een sector, gevolgd door een hindoeïstische.

Het proces van professionalisering werd voortgezet met de formulering van een beroepsstandaard (1995), erkenning van diploma's en een registratiesysteem. Geestelijk verzorgers gingen steeds meer de hele patiëntenpopulatie tot hun werkveld rekenen, zonder onderscheid naar geloof en levensbeschouwing. "Geestelijke verzorging is professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing.", aldus het herziene beroepsprofiel (Vereniging van Geestelijk VerZorgers 2015). 'Wij geestelijk verzorgers' gaat iets worden, misschien het winnen van 'wij priesters', 'wij predikanten', 'wij rabbijnen', enzovoort. Aan de andere kant valt het met die ontzuiling wel mee: binnen de VGVZ werden steeds weer aparte afdelingen voor nieuwe gezindten gevormd.

De juridische basis onder het recht op geestelijke verzorging is bovendien nog altijd gebaseerd op de vrijheid om je geloof of levensbeschouwing te belijden en uit te oefenen. Daarom moest je, aldus de commissie Hirsch Ballin (1988), toegang hebben tot passende pastorale zorg wanneer je even (langer dan 24 uur) moeilijk te bereiken was voor je eigen zielzorger. De grondslag is er dus niet in gelegen dat gespecialiseerde geestelijke verzorging op zichzelf zo waardevol is, hoewel tegenwoordig juist wel haar legitimatie wordt gezocht

in de bijdrage die ze levert aan het ‘primaire proces’, ofwel: goede, ‘menslievende’, zorg. In het licht van de aan het begin geformuleerde visies leunt de nieuwe professie toch behoorlijk zwaar op de georganiseerde en gepraktiseerde godsdienst en levensbeschouwing buiten de instelling. Historisch is geestelijke verzorging de voortzetting van de zorg voor de eigen gelovigen. De opleiding van de geestelijk verzorgers wordt gedomineerd door opleidingen voor theologie en humanistiek als ambtsopleidingen. Juridisch veronderstelt geestelijke verzorging een religie of levensbeschouwing die buiten de instelling al relevant was.

Bij defensie en justitie

Ook bij defensie en justitie werd het aanbod aan geestelijke verzorging uitgebreid vanuit nieuwe denominationele leveranciers, om te beginnen met de humanistische variant in de late jaren zestig. Bij overheidsinstellingen werd de juridische basis voor geestelijke verzorging nog sterker doorvertaald in haar organisatiestructuur. Het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (art. 9) waarborgt de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, deze te belijden en ‘tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderwijs, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften’ (Europees Hof voor de Rechten van de Mens/Raad van Europa 2010). Vandaar moet de toegang tot de gelovigen geregeld zijn zonder dat de overheid directe bemoeienis met hun godsdienst heeft.

In Nederland is dit grondrecht uitgewerkt in een systeem dat er recht aan probeert te doen dat de overheid zich enerzijds moet inspannen om dit recht op ‘vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst’ te garanderen en zich anderzijds juist verre dient te houden van de wijze waarop deze vrijheid wordt ingevuld. Zowel bij het Ministerie van Defensie als het Ministerie van Veiligheid en Justitie is een Dienst Geestelijke Verzorging gevestigd waarin erkende ‘zendende instanties’ vertegenwoordigd zijn met een ‘hoofd’ dat elk inhoudelijk verantwoordelijk is voor de aansturing van ‘zijn’ of ‘haar’ geestelijk verzorgers, terwijl de staf als geheel, onder leiding van een manager die niet is gebonden aan een zending, voor de formele ondersteuning zorgt. In beide werelden heeft dit geleid tot een expanderend systeem van niet alleen protestantse, katholieke, joodse en humanistische, maar ook islamitische, hindoeïstische en boeddhistische geestelijke verzorging. Het is dan nog wel een oligopolie – want alleen groepen die zich volgens de regels weten te organiseren verkrijgen in een plaats in dit systeem – maar de reikwijdte hiervan wordt wel steeds groter.

Interpretatie

Wanneer we de eerdergenoemde concurrerende visies confronteren met deze korte sociogenese ontstaat het volgende beeld. Vanuit een kerkelijk initiatief is een professie ontstaan die expertise claimt op het terrein van de existentiële problematiek en daar enigszins in slaagt, aan de ene kant in zorginstellingen, aan de andere kant bij justitie en defensie. De dynamiek in die twee sferen verschilt.

Geestelijke verzorging in de *zorgsector* is enerzijds historisch, juridisch en vaak ook feitelijk verbonden met georganiseerde godsdienst en levensbeschouwing. Dit pleit voor de visie op geestelijke verzorging als een relict, al rijmt de term bepaald niet met de intrede van steeds weer nieuwe denominaties. Anderzijds wordt op steeds meer manieren gepoogd om geestelijke verzorging te vestigen als een nieuwe professie die deskundig is in *coping*, spiritualiteit en levensvragen. Dit pleit eerder voor de visie op geestelijke verzorging als iets nieuws.

De organisatorische basis van geestelijke verzorging in een *staatscontext* is de georganiseerde godsdienst, al werken vooral protestantse en katholieke geestelijk verzorgers ook voor gedetineerden en militairen die niet tot hun kudde behoren (Spruit, Bernts & Woldringh 2003). Hier wordt vooral de visie bevestigd dat geestelijke verzorging een historische verworvenheid is, al is wel gebleken dat de geestelijk verzorger niet zomaar een restant is uit een religieus verleden maar eerder een moderne uitvinding, juist om bepaalde minderheden tegemoet te komen en, kun je daaraan toevoegen, anderen buiten te houden.

Tegen de achtergrond van de meer algemene overgang van solide naar vloeibare moderniteit stel ik een alternatieve interpretatie voor. Kerkelijke initiatieven in de moderniteit hebben geleid tot zoiets als categoriaal pastoraat, tegenwoordig: geestelijke verzorging. Daaruit wordt iets gebouwd dat ook los van die achtergrond lijkt te kunnen functioneren. Hierbij worden twee verschillende trajecten gevolgd. In de context van de staat wordt vooral het bestaande oligopolie uitgebreid. Er heerst een georganiseerd pluralisme waarbij het sleutelwoord 'veiligheid' is: begrippen als 'erkenning', 'bevoegdheid' en 'zendende instantie' kenmerken het vertoog. In de zorgsector zien we eerder een ontwikkeling naar een gegeneraliseerd pluralisme waarbij het sleutelwoord 'verantwoording' is: hier draait het om 'professionaliteit', 'deskundigheid', en 'bijdragen aan goede zorg'. Niet alleen door secularisering, maar ook door extramuralisering van de zorg, wordt de juridische basis van het 24-uurscriterium wankel. De onderscheiden trajecten lopen in werkelijkheid

door elkaar heen: ook bij justitie en defensie worden de geestelijk verzorgers uitgedaagd om hun nut te bewijzen, bijvoorbeeld door te laten zien hoe ze bijdragen aan respectievelijk herstel en de omgang met ‘moral injury’. En in de zorgsector sluiten geestelijk verzorgers uit religieuze minderheden vooral aan op de wensen van de eigen achterban.

Deze alternatieve interpretatie probeert een plaats te geven aan de volgende elementen: het historische belang van moderne kerkelijke initiatieven, de impuls die uitgaat van religieuze diversiteit, het financiële kader van de verzorgingsstaat en de omstandigheid dat er een seculiere setting is ontstaan voor een beroep dat vanouds op religieus terrein werd uitgeoefend. Ik zou de herkomst van de geestelijke verzorging daarom als volgt willen formuleren. Christelijke zielzorg is in publieke instellingen getransformeerd tot geestelijke verzorging, als een nieuwe professie nabij, maar onderscheiden van psychologisch en therapeutisch georiënteerde beroepen. Praktijken en structuren die waren ontworpen om tegemoet te komen aan de verlangens van christelijke kerken om contact te houden of te krijgen met hun gelovigen, bleken een model te leveren dat vertegenwoordigers van andere religies en seculiere levensbeschouwelijke kringen konden overnemen om nieuwe praktijken te creëren binnen de sfeer van de zielzorg. De imam wordt van voorganger in het gebed tot geestelijk verzorger en het Contactorgaan Moslims en Overheid gaat functioneren als een op kerkelijke leest geschoeide zendende instantie. Christelijke zielzorg in publieke instellingen is een doorslaand succes gebleken, maar het christelijke monopolie is wel aan dit succes ten onder gegaan.

Aldus komt geestelijke verzorging voort uit een actief gebruik van de christelijke erfenis: een kerkelijk initiatief vindt navolging. In de concurrentiestrijd om de middelen – de financiering van geestelijke verzorging – zijn nieuwkomers vaak tegengewerkt. Wat dat betreft heeft de uitbreiding tegen wil en dank plaatsgevonden. Hedendaagse geestelijke verzorging is echter onvoorstelbaar zonder de bijdrage van de kerken. In feite werd van daaruit het model geleverd dat buiten eigen kring succesvol werd. Dat geldt zowel voor de praktijk als voor de organisatiestructuur. In de praktijk is het christelijke type zielzorg, met de nadruk op het herderlijke gesprek, maatgevend. Voor een gedetineerde uit Suriname bijvoorbeeld, die lijdt aan wat de *winti* in zijn cel uitspoken, hangt het van de omstandigheden af of hij het type geestelijke verzorging krijgt dat hij nodig heeft – in dit geval waarschijnlijk een reinigingsritueel (Post 2005, 201-204). De organisatiestructuur vergt een aanspreekbare religieuze groepering, vormgegeven naar analogie van de christelijke kerk, zoals mooi tot uitdrukking komt in de naamgeving van die vroege nieuwkomer: het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. Zo wordt een bijdrage

geleverd aan de creatie van religieuze minderheden die er voordien niet op deze wijze waren (Burchardt 2017).

Slot

Ongetwijfeld kent de hedendaagse geestelijke verzorging uiteenlopende equivalenten in andere tijden en plaatsen, maar de vestigingsgeschiedenis van het huidige laat-moderne beroep toont een specifieke ontwikkeling. Deze kan beter begrepen worden tegen de achtergrond van een proces van liquidatie dan van secularisatie of ‘spirituele revolutie’. De opkomst en verbreiding van geestelijke verzorging in Nederland buiten christelijke kring is niet een bekende variant op het oude liedje: het gebruikelijke verhaal over het einde van het tijdperk waarin God en de kerk nog wat voorstelden in Nederland, of dat einde nu wordt betreurd of bejubeld. Samengevat: (1) het religieuze veld, *in casu* geestelijke verzorging, zoals we dat kennen is een product van de moderniteit, (2) van hieruit zijn bijdragen geleverd aan een seculier beroep (3) het religieuze veld zelf is aan ontbinding onderhevig, (4) elementen die afkomstig zijn uit het religieuze veld worden overgenomen in andere sociale sectoren, bijvoorbeeld in de zorg, en wie weet waar men verder nog brood zal zien in geestelijke verzorging.

Noten

- 1 Deze bijdrage is deels gebaseerd op hoofdstuk 7 van De Groot (2018).
- 2 Zie ook <http://www.rug.nl/masters/spiritual-care/?lang=en> [geraadpleegd 24 juli 2017].
- 3 Het komt dan overeen met wat de socioloog Max Weber al op inclusieve wijze, maar vooral gebaseerd op de christelijke traditie, *Seelsorge* (zielzorg) noemde: dat wat religieuze specialisten doen die zich bezighouden met het individuele lijden van hun cliënten door hen te laten praten, vooral over hun innerlijk leven, en dan te zoeken naar een interventie die verlichting brengt in het leven van alledag (Weber 1989, 90).
- 4 Wellicht is dit een bijkomende reden dat de term *spiritual care* opgang doet in niet-Engelstalige landen. De associatie met spiritualiteit is anno 2017 welkom, terwijl het bijvoeglijk naamwoord ‘geestelijk’ minder zou kunnen aanspreken.
- 5 GRI_o8 (Government Regulation of Religions Index). Scale: 1-10. Netherlands: 0. UK: 2,22. Score World: 2,552 (Harris, Martin & Finke 2010).
- 6 GFI_o8 *Government Favoritism Index). Scale 1-10. Netherlands: 5,6. UK: 7,33. World: 4,269 (Harris et al. 2010).
- 7 MSRI (Modified Social Regulation Index). Scale 1-10. Netherlands: 6. UK: 6. World: 3,787 (Harris et al. 2010).

- 8 Hoewel de Rooms-Katholieke Kerk sinds 1853 meer publieke ruimte had gekregen en de emancipatie van het rooms-katholieke volksdeel in volle gang was, kan toch gesteld worden dat deze een ondergeschikte positie innam binnen de toen geldende machts-verhoudingen.

Literatuur

- Abma, J. F., E. J. M. Blom, G. Loman, A. J. Dautzenberg & M. B. Blom (1990),
Geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen; een orientatie op een
karakteristiek werkveld, in: *Justitiële Verkenningen*, 16 (6), 102-124.
- Ajouaou, M. & T. Bernts (2015),
Imams and Inmates: Is Islamic Prison Chaplaincy in the Netherlands a Case of
Religious Adaptation or of Contextualization?, in: *International Journal of Politics,
Culture, and Society*, 28 (1), 51-65. doi: 10.1007/s10767-014-9182-y.
- Bauman, Z. (2000),
Liquid Modernity, Cambridge: Polity Press.
- Beckford, J. A., D. Joly & F. Khosrokhavar (2005),
Muslims in prison. Challenge and change in Britain and France, Hampshire/New York:
Palgrave MacMillan.
- Bernts, T. & J. Berghuijs (2016),
God in Nederland 1966-2015, Utrecht: Ten Have.
- Boef, A. H. den (2003),
*Nederland seculier! Tegen religieuze privileges in wetten, regels, praktijken, gewoonten en
attitudes*, Amsterdam: Van Gennep.
- Borg, M. B. ter (1995),
Kerk, macht en civilisatie, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21 (4), 102-115.
- Borg, M. B. ter (2000),
*Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne
maatschappij*, Nijmegen: KSGV.
- Bos, D. (1999),
*In dienst van het koninkrijk : beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in
negentiende-eeuws Nederland*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam: Amsterdam.
(WorldCat.org database).
- Brabers, J. (2006),
*Van pioniers tot professionals : de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de
krijgsmacht (1964-2004)*, Utrecht: De Tijdstroom.
- Burchardt, M. (2017),
Diversity as neoliberal governmentality: Towards a new sociological genealogy of
religion, in: *Social Compass*, 64 (2), 180-193. doi: 10.1177/0037768617697391.

Religie & Samenleving, Jrg. 12, nr. 2/3 (oktober 2017)

- De Galember, C. (2016),
Les aumôniers musulmans dans la politique de lutte contre la radicalisation, Paper presented at the International symposium The Making of Muslim Chaplaincies in Prison - Comparative Approaches, Paris.
- Europees Hof voor de Rechten van de Mens/Raad van Europa (2010),
Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_NLD.pdf [Geraadpleegd 26 juli 2017].
- Gärtner, S. (2015),
 Seelsorge wird Spiritual Care vs. Spiritual Care und Seelsorge. Ein Ländervergleich der institutionellen und rechtlichen Rahmenbedingungen, in: *Spiritual Care*, 4 (3), 1-13.
- Goossens, L. A. M. (1974),
Geestelijke verzorging Koninklijke landmacht, Voorburg/Den Haag: Uitgave Hoofdlegeraalmoezenier Hoofdlegerpredikant.
- Goudswaard, N. (2006),
 Geestelijke verzorging in het verleden, in: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging. Geheel herziene editie*, Kampen: Kok, 23-59.
- Grim, B. J. & R. Finke (2006),
 International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion, in: *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 2 (1).
- Groot, K. de (2018),
The liquidation of the Church, London: Routledge.
- Harris, J., R. R. Martin & R. Finke (2010),
 Data from the ARDA National Profiles, 2011 Update: Religion Indexes, Adherents and Other Data (J. T. Foundation, Trans.): The Association of Religion Data Archives.
- Heelas, P. & L. Woodhead (2005),
The spiritual revolution : why religion is giving way to spirituality, Malden [etc.]: Blackwell.
- Hirsch Ballin, E. M. H. (1988),
Overheid, godsdienst en levensovertuiging: eindrapport van de Commissie van advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag (ingesteld bij ministerieel besluit van 17 februari 1986, Staatscourant 1986, nr. 51). 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving.
- Iersel, A. H. M. van (1991a),
 De voorgeschiedenis van het justitiepastoraat. "Ik was in de gevangenis", in: Wit, G. W. M. de (red.), *Het justitiepastoraat in Nederland: uitgave ter gelegenheid van veertig jaar Hoofdaalmoezenier en Hoofdpredikant bij de Inrichtingen van Justitie in Nederland 1949-1989*, ('s-Gravenhage: Bureau Hoofdaalmoezenier/Bureau Hoofdpredikant, Ministerie van Justitie, 3-18).

- Iersel, A. H. M. van (1991b),
 Het katholiek justitiepastoraat, in: Wit G. W. M. de (red.), *Het Justitiepastoraat in Nederland*, 's Gravenhage: Bureau Hoofdaalmoezenier/Bureau Hoofdpredikant Ministerie van Justitie, 93-154.
- Iersel, A. H. M. van & L. van Gastel (2007),
Vier besturingsmodellen voor de geestelijke verzorging in de zorg, Budel: Damon.
- Jahn, S. J. (2015),
 Institutional logic and legal practice: modes of regulation of religious organizations in German prisons, in: Becci, I. & O. Roy (eds.), *Religious diversity in European prisons*, Heidelberg etc.: Springer, 81-100.
- Kühle, L. (2016),
The development of Muslim chaplaincy in Denmark, Paper presented at the International symposium 'The making of Muslim chaplaincies in prison - Comparative approaches', Paris.
- Lijphart, A. (1968),
Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Post, M. (2005),
Detentie en culturele diversiteit : de effectuering van de rechtspositie door etnische minderheden in detentie, Dissertatie Universiteit Utrecht.
- Raedts, P. (2014),
De uitvinding van de rooms-katholieke kerk, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Schilderman, H. (2013),
 Geestelijke verzorging als casus van de ontkerkelijking, in: *Religie & Samenleving*, 8 (1), 205-225.
- Snelder, W. (2006),
 Beknopte geschiedenis van de VGVZ tot 2000, in: Doolaard, J. (red.), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kampen: Kok, 84-100.
- Sools, A. & C. Schuhmann (2014),
 Theorizing the Narrative Dimension of Psychotherapy and Counseling: A Big and Small Story Approach, in: *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 44 (3), 191-200. doi: 10.1007/s10879-014-9260-5.
- Spruit, L., T. Bernts & C. Woldringh (2003),
Geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen, Nijmegen: ITS/KASKI.
- Swaan, A. de (1996),
Zorg en de staat : welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd (5e aangevulde dr.), Amsterdam: Bert Bakker.
- Swift, C. (2014),
Hospital Chaplaincy in the Twenty-first Century, 2nd edition: The Crisis of Spiritual Care on the NHS, Farnham: Ashgate.

- Swift, C., M. Cobb & A. Todd (2015),
A handbook of chaplaincy studies : understanding spiritual care in public places, Farnham:
Ashgate.
- Timmer, E. (1998),
De stille omgang, Amsterdam: Bert Bakker.
- Vereniging van Geestelijk VerZorgers (2015).
Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger, Retrieved 1 August 2017, from https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2016/06/beroepsstandaard_definitief.pdf.
- Weber, M. (1989),
Max Weber Gesamtausgabe I/19, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Yang, F. (2010).
Oligopoly Dynamics: Consequences of Religious Regulation, in: *Social Compass*,
57 (2), 194-205.
- Zock, H. (2008),
The Split Professional Identity of the Chaplain As a Spiritual Caregiver in Contemporary Dutch Health Care, in: *Journal of Pastoral Care & Counseling*, 62 (1/2), 137-139.